

Ανδρέας Παναγόπουλος

«Τα αρχαία μνημεία και η σύγχρονη θλίψη» (Ο Σεφέρης, οι αρχαίοι και η Μικρά Ασία)*

Το άρθρο αυτό αποτελείται από 4 μέρη:

- 1) Εισαγωγή: Οι δύο άξονες της ποιητικής δημιουργίας του Γ. Σεφέρη.
- 2) Ο Σεφέρης και η σχέση του με τη Μικρά Ασία μέσω της κλασικής παράδοσης.
- 3) Η εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής και
- 4) Η μετουσίωση της εμπειρίας σε ποίηση.

1. Εισαγωγή

Πιστεύω πως η ποιητική ταυτότητα του Σεφέρη συνίσταται σε δύο κυρίως θέματα: στη στάση του απέναντι στην κλασική κληρονομιά και στην άποψή του για τον σύγχρονό του Νεοελληνισμό, ειδικότερα σε σχέση με την εμπειρία του από τη Μικρασιατική καταστροφή.

Τα δύο αυτά βασικά θέματα στην ποίηση του Σεφέρη, δηλαδή η αρχαιοελληνική λαμπρότητα και η νεοελληνική κακοδαιμονία, που εκφράζονται επιγραμματικά στην αναφορά του στο στίχο «με τα αρχαία μνημεία και τη σύγχρονη θλίψη» (από το ποίημα «Ο βασιλιάς της Ασίνης» στη συλλογή *Ημερολόγιο Καταστρώματος Α'*) λειτουργούν διαλεκτικά και επηρεάζουν σοβαρά το ένα το άλλο σε ολόκληρη τη ζωή και τη δημιουργία του ποιητή.

Το πρώτο επιχείρημα, για τις σχέσεις του δηλαδή με τη Μικρά Ασία μέσω της κλασικής παράδοσης, θεμελιώνεται με μια έρευνα των τρόπων, ποσοτικών και ποιοτικών, με τους οποίους η ποίηση του Σεφέρη επηρεάστηκε από τους Έλληνες κλασικούς συγγραφείς.

Το δεύτερο επιχείρημα, για τη σχέση του με τη Μικρά Ασία και τη μετουσίωση της οδυνηρής εμπειρίας σε γόνιμη ποίηση, τεκμηριώνεται με την ανάλυση της διαδικασίας μετασχηματισμού γεγονότων και εντυπώσεων από την απώλεια της ίδιας του της πατρίδας, της Σμύρνης, σε πνευματική δημιουργία.

2. Ο Σεφέρης και η σχέση του με τη Μικρά Ασία μέσω της κλασικής παράδοσης

Θα προσπαθήσω να δείξω, γιατί κατά τη γνώμη μου ο Σεφέρης υπέστη

όχι μόνο έντονη την επίδραση της κλασικής παιδείας, αλλά, και αυτό κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ, την πιο γόνιμη. Και το τι είναι «έντονη επίδραση» φαίνεται από τις ασύγκριτα περισσότερες από κάθε άλλον, Έλληνα ή ξένο, λογοτέχνη αναφορές, άμεσες ή έμμεσες, ρητές ή μη, στους Έλληνες (ιδιαίτερα τον Όμηρο και τους τραγικούς) και Λατίνους κλασικούς. Επισημαίνω μόνο εδώ ότι το θέμα της ιχνηλάτησης και της συλλογής του υλικού δεν έκλεισε ακόμη, ενώ το θέμα της ερμηνείας βρίσκεται μόλις στην αρχή του.

Τι όμως είναι αυτό που ονόμασα «γόνιμη» επίδραση, θα προσπαθήσω να το προσδιορίσω και να το τεκμηριώσω, όσο πιο σύντομα γίνεται με συγκεκριμένα παραδείγματα. Γόνιμη επίδραση της αρχαίας λογοτεχνίας πάνω στο έργο του Σεφέρη συνιστά κυρίως η δημιουργική μετάπλαση των μύθων, προσώπων ή προσωπειών, ιδεών και καταστάσεων. Όχι η αυτούσια ή απλώς νομιναλιστική χρήση αρχαίων στοιχείων, αλλά η ενσωμάτωση μέσα στο έργο του των στοιχείων αυτών παραλλαγμένων δημιουργικά, κάτι σαν την καλή μετάφραση ή μεταγραφή (για να χρησιμοποιήσουμε τον δικό του όρο) ή κάτι σαν την καλή παράφραση ή ακόμα και την καλή διασκευή ενός αρχικού κειμένου.

Οι τρόποι τώρα με τους οποίους ο Σεφέρης δέχτηκε γόνιμη την επίδραση της κλασικής παιδείας είναι τρεις ποσοτικοί και τρεις ποιοτικοί: Οι ποσοτικοί, αν επιτρέπεται το φαινομενικά οξύμωρο, τρόποι με τους οποίους η αρχαιογνωσία του υπηρετεί την τέχνη του και την τεχνική του, την ποίηση και την ποιητική του, είναι οι εξής:

1) Ολόκληρα ποιήματα, γραμμένα *ad hoc*, όπως οι «'Αργοναύτες» από το *Μυθιστόρημα*. Πρόκειται για την ποιητική κάρπωση ενός αρχαίου θέματος μεταπλασμένου και εγκιβωτισμένου: λογοτεχνία μέσα στη λογοτεχνία: η αρχαία μυθολογία, ένα μικρό απόσπασμα από τον *Αλκιβιάδη* του Πλάτωνα (133 b) και τέσσερες στίχοι από το μ της *Οδύσσειας* (75-78) μέσα σε ένα γερό ποίημα 41 στίχων. Λογοτεχνία μέσα στη λογοτεχνία, ναι, αλλά ευτυχώς όχι και λογοτεχνία για την λογοτεχνία ή αρχαιογνωσία για την αρχαιογνωσία. Μια προσεκτική ανάγνωση του ποιήματος μπορεί να κάνει τον αναγνώστη «φιλέταιρο» σαν τον Οδυσσέα. Κι εκείνη η λυπημένη κρίση του τελευταίου στίχου «Κανείς δεν τους θυμάται, Δικαιοσύνη», δείχνει ότι ο ποιητής συμφωνεί με τη λησμοσύνη, που τους τύλιξε όλους, γιατί χαθήκαν μέσα στη ραθυμία, τη ραστώνη και τη καλοπέραση.

2) Μερικοί αρχαιογνωστικοί στίχοι, που παρεμβάλλονται γόνιμα (με την παραπάνω σηματοδότηση του όρου) μέσα σε ποιήματα που έχουν το δικό τους κύριο θέμα και πολύ ευρύτερα πλαίσια, όπως «Την άλλη αυγή δεν θα μας έμνε τίποτα όλα παραδομένα / μήτε τα χέρια μας κι οι γυναίκες μας ξενοδουλεύοντας στα κεφαλόβρυσα και / τα παιδιά μας / στα λατομεία» (22-25) από το προφητικό (έχει ημερομηνία Φεβρουάριος του

1939, έξι μήνες πριν από την έκρηξη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου) «Η τελευταία μέρα» του *Ημερολογίου Καταστρώματος Α΄*.

Τα «κεφαλόβρυσα» παραπέμπουν στο Ζ της *Ιλιάδας* 457 «καί κεν ὕδωρ φορέοις Μεσηίδος ἢ Ὑπερείης», την κασσανδρική προφητεία του Έκτορα για την τύχη της Ανδρομάχης, που όταν πέσει στην σκλαβιά μετά τον θάνατό του, θα κουβαλάει νερό σαν δούλα από τα κεφαλόβρυσα του Άργους. Τα «λατομεία» παραπέμπουν στο VII. 86.2 του Ουκυιδίη — αλλά σε αυτά θα επανέλθουμε, για άλλον λόγο, αργότερα.

3) Μερικές λέξεις (ή και μόνο μια λέξη) υπαινικτικά δοσμένες με έμμεση, πλην σαφή, αναφορά σε ένα αρχαίο θέμα, μέσα σε ποιήματα που, όπως τα παραπάνω, έχουν δικά τους και πολύ ευρύτερα πλαίσια, όπως η επιγραφή «Quid Πλατανών opacissimus?» («τι γίνεται ο βαθύσκιος Πλαταμώνας;») από τις επιστολές Πλίνιου του Νεώτερου στο ΙΕ΄ του *Μυθιστορήματος*, όπως το «ἀρκείτω βίος» (φτάνει πια τούτη η ζωή) του έκτου στίχου της «Δευτέρας» από τις *Σημειώσεις για μια Εβδομάδα* ή όπως το «ἔστιν θάλασσα — τίς δέ νιν κατασβέσει;» (κι όμως υπάρχει θάλασσα και ποιος θα την σβήσει;), που παραπέμπουν στους στίχους του *Ἀγαμέμνωνος* του Αισχύλου 1314 και 958 αντίστοιχα.

Οι ποιοτικοί τρόποι τώρα, με τους οποίους ο Σεφέρης μπολιάζει γόνημα το δημιουργικό του έργο με αρχαιογνωστικό υλικό είναι πάλι τρεις:

1) Αυτός κατά τον οποίο ο ποιητής χρησιμοποιεί αυτούσιο ένα αρχαίο παράθεμα, με ή χωρίς δική του παραπομπή, όπως «παρά δημόν ὀνείρων» από το ποίημα «Ο Στρατὴς Θαλασσινός ανάμεσα στους αγάπανθους» του *Ημερολογίου Καταστρώματος Β΄* (στ. 6), για το οποίο ο ίδιος στα σχόλια του παραπέμπει στο στίχο 12 του ω της *Οδύσσειας*.

2) Αυτός κατά τον οποίο ο ποιητής δίνει σε μετάφραση ή παράφραση ένα αρχαίο παράθεμα με ή χωρίς τη δική του ρητή παραπομπή, όπως «σιωπὲς ἀγαπημένες της σελήνης» του στίχου 23 από το «Τελευταίος σταθμός» του *Ημερολογίου Καταστρώματος Β΄*, για τον οποίο ο ποιητής δίνει το πρωτότυπο του Βιργιλίου «amica silentia Iunae», αλλά όχι και την ακριβή παραπομπή (οι φιλόλογοι βρήκαν ότι είναι από το Β΄ της *Αΐνειάδος*, στ. 255).

3) Αυτός κατά τον οποίο ο ποιητής αναφέρεται, υπαινικτικά και αφηρημένα μόνο, σε ένα αρχαίο στοιχείο (μύθο, πρόσωπο ή προσώπειο, κατάσταση, ιδέα) και όχι ρητά και συγκεκριμένα, όλα αυτά φυσικά χωρίς σχόλια ή παραπομπές από τον ίδιο τον ποιητή. Εδώ δηλαδή πρέπει να αναγνώσει κανείς το βαθύ κείμενο, να διαβάσει ανάμεσα στις γραμμές, τίποτα ρητά ή σαφώς υπαινικτικά δεν αναφέρεται σε κάποιο μυθικό στοιχείο.

Καταλαβαίνει βέβαια κανείς ότι ο ασύγκριτα πιο δύσκολος, αλλά και πιο ελκυστικός από όλους τους παραπάνω τρόπους, ποσοτικούς και ποιοτικούς, για έναν ερευνητή, είναι αυτός ο τελευταίος της δεύτερης κατηγορίας. Είναι αυτός που έχει δώσει σε πολλούς, δικούς μας και ξένους, ευκαιρίες για μεγάλες επιτυχίες, αλλά έχει προκαλέσει και εξαιρετικά μεγάλα σφάλματα.

3. Η εμπειρία του Γ. Σεφέρη από την Μικρασιατική καταστροφή και η μετουσίωση της εμπειρίας σε ποίηση

Ως προς το θέμα της Νεοελληνικής ιστορικής κακοδαιμονίας, δηλαδή των χαμένων πατρίδων, η Μικρασιατική καταστροφή φαίνεται να συνέβαλε αποφασιστικά στην απαισιοδοξία, προσωπική και εθνική, που φτάνει κάποτε τα όρια της μελαγχολίας.

Βέβαια, η αισιοδοξία ή η απαισιοδοξία ενός ανθρώπου, και ενός ποιητή, δεν είναι μόνο θέμα προσωπικών και ιστορικών εμπειριών στη ζωή του, αλλά και θέμα κληρονομικότητας, χρωμοσωμάτων και ιδιοσυγκρασίας. Αλλά στην περίπτωση του Σεφέρη, έχουμε τη ρητή μαρτυρία του ίδιου και της αδελφής του, της ποιήτριας Ιωάννας Τσάτσου. Ο ίδιος στη *Συνομιλία με τον Φαμπρίκιο* (Φαμπρίκιο αποκαλούσε χαϊδευτικά το φίλο του Γ. Θεοτοκά, από τον ήρωα στο *Μοναστήρι της Πάρμας* του Σταντάλ) εξηγεί τη διαφορά ιδιοσυγκρασίας ανάμεσα στον ίδιο και τον Θεοτοκά, όπως απηχείται στη διαφορά του τόνου φωνής («ύψους», όπως θα έλεγε ο δαιμόνιος εκείνος ανώνυμος ή Λογγίνος) των ποιημάτων τους. «Αυτός», λέει ο Σεφέρης, «έχει μεγάλη πεποίθηση στις ιδέες του, στον εαυτό του, στη γενιά μας και στο μέλλον της χώρας μας. Κάθε που έλεγε «είμαι αισιόδοξος», γέμιζε ενθουσιασμό. Έτσι ήταν η φύση του. Ένωθε τον κόσμο ωραίο, εγώ τον έβλεπα ερείπια: πράγματα που φαινονταν σε αυτόν πολύ απλά, εμένα μου φαινονταν βουνά. Είμαι πέντε χρόνια μεγαλύτερός του, πέντε χρόνια και λίγα μίλια πιο κοντά στη Μικρασιατική καταστροφή».

Φυσικά, αυτό το «πέντε χρόνια νεώτερος» του Σεφέρη σημαίνει ότι, όταν ο Σεφέρης ήταν 22 χρόνων το 1922, ο Θεοτοκάς ήταν μόνο 17 (ξέρουμε όλοι ότι σε αυτήν την ηλικία τα πέντε χρόνια παίζουν πολύ μεγάλο ρόλο) και το «λίγα μίλια πιο κοντά στη Μικρασιατική καταστροφή» υπαινίσσεται τη γενέθλια πόλη του ίδιου του Σεφέρη, τη Σμύρνη, σε σύγκριση με την Κωνσταντινούπολη, γενέτειρα του Θεοτοκά.

Η αδελφή του από το άλλο μέρος, η Ιωάννα Τσάτσου, που έγραψε ένα πολύ ωραίο βιβλίο με τίτλο *Ο αδελφός μου ο Γιώργος Σεφέρης*, μας δίνει ανάγλυφα την εικόνα της καταστροφής και τη μοιραία επίδραση που άσκησε στον αδελφό της, που τότε σπούδαζε νομικά στο Παρίσι.

Γράφει στο κεφάλαιο «Η συντέλεια της Ιωνίας»: «Εκείνη την ώρα ήταν η εθνική απελπισία που μας εκμηδένιζε. Παραδίναμε την ελληνική γη. Είμαστε οι φυγάδες. Η Ελλάδα μαζεύτηκε, μαζεύτηκε, ρυτίδιασε. Ο καλπασμός προς το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, το καθημερινό ξεκίνημα για μια μεγάλη πατρίδα είχαν χαθεί. Από τα βαπόρια του γυρισμού ακούγονταν βουβοί γδούποι στη θάλασσα. Ήταν οι αξιωματικοί μας που έπεφταν και πνίγονταν. Δεν άντεχαν στη ντροπή».

Ο Γιώργος θα της γράψει την ίδια εποχή: «Γιατί να μην ήταν βολετό να είχα ξεκληριστεί και εγώ, μαζί με τα άλλα παιδιά που ξεκληριστήκανε πέρα στους κάμπους της ντροπής, από βλακείες ηλιθίων εγωιστών... όλοι μας είμαστε με δάκρυα στα μάτια, μα είναι δυνατόν να ξαναπέσει η Σμύρνη στα χέρια του Τούρκου, το χωράει το κεφάλι ανθρώπου; Τώρα που σου γράφω το μισοφέγγαρο ίσως να κυματίζει στο Κονάκι, και ο ήλιος βασιλεύει ήσυχος σαν και πάντα... Είμαι δυστυχισμένος αδερφή μου...».

Καθώς παρακολουθούμε αυτή την εμπειρία λύπης και απόγνωσης, θα παρακολουθούμε σιγά σιγά, υπαινικτικά και υπόγεια, το μετασχηματισμό της εμπειρίας σε δημιουργία.

Στις 20 του Σεπτεμβρίου του 1922, δηλαδή τον ίδιο μοιραίο Σεπτέμβριο της Μικρασιατικής καταστροφής, αλλά και τον ίδιο μοιραίο Σεπτέμβριο και την ίδια μοιραία μέρα που είναι η ημερομηνία θανάτου του Σεφέρη, της γράφει από το Παρίσι: «Είμαι υπερανήσυχος για την κατάσταση. Οι φρικαλεότητες που μαθαίνουμε από τις αγγλικές και ιταλικές εφημερίδες — οι γαλλικές δεν γράφουν τίποτα, κυνικότατα — μας λένε άλλες φρικαλεότητες που δεν ξέρουμε και που γνωρίζετε εσείς. Σας τηλεγραφήσαμε· η ανησυχία μου είναι ανυπέρβλητη... Γράφε μου αν σου είναι δυνατόν κάθε μέρα δυο λόγια, με τα κυριότερα νέα».

Η Τσάτσου σημειώνει πως εκεί μακριά στο Παρίσι ο Γιώργος δεν είχε ακόμα βουλιάξει ολόκληρος, όπως αυτή. Η ξενιτιά τον βάραινε όσο ποτέ, και τον προστάτευε. Όμως το κακό, πιο αργά μα σίγουρα, εισχωρούσε όλο και πιο βαθιά στις ίνες της ψυχής του. Όπως το πένθος το οποίο σε ξαφνιάζει· αλλά το πιο δυνατό πένθος έρχεται αργότερα με τη συνειδητοποίηση της καταστροφής.

Αργότερα ο Σεφέρης φτάνει στο απώγειο της απελπισίας και της συντριβής. Στις 2 Νοέμβριο 1922 της γράφει ένα γράμμα στο οποίο υπάρχει η πιο εξομολογητική αναφορά του Σεφέρη για την συναισθηματική του σχέση και με τη Μικρά Ασία και με την Σμύρνη αλλά και με τους γονείς του (ιδιαίτερα με τον πατέρα του — οι σχέσεις του με τον πατέρα του ήταν τραυματικές):

«...εγώ ο φτωχός, ο ανήμπορος, ο αδύνατος, εγώ που κι οι γονιοί μου ακόμα με έχουν για μια μετριότητα, μπόρεσα να νιώσω μια τέτοια αγάπη μέσα μου... Η Σμύρνη, η Ελλάδα, οι προδοσίες, τα μαχαιρώματα, οι ατί-

μωσες κι όλη η ντροπή κι η καταφρόνια των πολιτισμένων, με ξεγύμνωσαν, πέταξαν από την ψυχή μου και το τελευταίο της φτιασίδι και την κοίταξα για πρώτη φορά την ψυχή μου... την είδα όπως ήτανε, γιατί μέτρησα, μέτρησα την δύναμη του παραμικρού της νεύρου, σαν να είχα διαβήτη στα χέρια, κι είπα πως δεν αξίζω τίποτα...».

Αυτές οι τύψεις για το ότι επέζησε της καταστροφής, θα τον κυνηγήσουν σαν Ερινύες σε ολόκληρη τη ζωή του, αλλά και θα συντελέσουν στη δημιουργία ενός μεγάλου ποιητή. Στο ίδιο γράμμα, ξαναγυρίζει ενάμιση μήνα μετά τον ξεριζωμό, στην ποίηση με ένα μικρό ζοφερό ποίημα:

Νυχτιάτικο

«Τώρα βλέπω τα κυπαρίσσια στο βάθος
να γέρνουν από τον άνεμο μέσα στο γκρίζο
τ' ουρανού και φαντάζομαι τάφους ανοιχτούς
εκεί κάτω...»

Είναι πολύ αργότερα που αυτός ο πόνος και η απελπισία θα καταπραυνθούν και θα μετουσιωθούν σε νηφάλια σκέψη και ώριμο συναίσθημα και αυτά με τη σειρά τους σε γερή ποίηση. Η αδελφή του, που τον αγαπά και τον παρακολουθεί και στέκεται προστατευτικά κοντά του παρόλο που είναι μικρότερη, το ξέρει αυτό και υπογραμμίζει: «Όλα αυτά έχουν την αξία τους γιατί απωθμένα ανεβαίνουν στην καλύτερη ποίηση του Γιώργου. Μοιάζουν ασύνδετα, μα με λίγη προσοχή βρίσκει κανείς τη σφιχτή συνοχή τους. Το οδυνηρό βίωμα είναι εκεί φωτισμένο από αναπάντεχες πλευρές, με αχράχτη θλίψη που δεν μπόρεσε να προσπεράσει ποτέ. Στην κάθε ανάπαυλα, ανάμεσα στα καθημερινά συναισθήματα, έρωτες, επιθυμίες, απελπισίες, περισσεύει πάντα η ψυχή για αυτόν τον πόνο».

Στα *Ημερολόγιά* του, που ανάμεσα σε άλλα καταγράφουν την επίσκεψή του στη Μ. Ασία και τη Σμύρνη με τα Βουρλά (Σκάλα, αρχαίες Κλαζομενές) το 1950, ο πενήντάχρονος τότε Σεφέρης επιστρέφει στην καταστροφή του '22, μετά την οποία οι Ίωνες Μικρασιάτες Έλληνες εκδιώχθηκαν από την πατρίδα τους και ρίχτηκαν στην προσφυγιά.

Στην καταγραφή της 17/10/50 σημειώνει από τη Σμύρνη ανάμεσα σε άλλα: «Ακόμη προσπερνάς αποκαΐδια (της πυρκαγιάς του '22) και σωριασμένα χώματα, που μοιάζουν σαν την κορπία της αναισθητής βλάστησης του μπετόν. Και λες πως ήταν χθες που ναυάγησε το μεγάλο καράβι. Δεν αισθάνομαι μίσος. Το πράγμα που αισθάνομαι μέσα μου είναι το αντίθετο του μίσους, μια προσπάθεια να *χωρέσει* ο νους μου το μηχανισμό της καταστροφής».

Μπορεί μάλιστα, χωρίς αγανάκτηση να ακούει τον ανώνυμο διπλωμάτη συνοδό του (πρόκειται για τον τότε Σουηδό πρεσβευτή στην Άγκυρα, Άξελ Πάλμερ) να του ψιθυρίζει το εξής απροσδόκητο για την πυρκαγιά της Σμύρνης: «Οι Έλληνες λένε πως οι Τούρκοι έκαψαν τη Σμύρνη, οι

Τούρκοι λένε πως οι Έλληνες την έκαψαν. Ποιος μπορεί να ξέρει την αλήθεια;»

Όχι μόνο αυτό, αλλά καθώς βρίσκεται εκεί μπορεί και να γράψει ένα μικρό ποίημα, ημιτελές:

«Όπως αν τύχει
και μπεις μια νύχτα
στην πολιτεία που σ' ανάθρεψε
κι έπειτα συθέμελη τη χάλασαν και την ξαναχτίσαν
και παλεύεις να μετακινήσεις άλλους καιρούς
για να ξαναβρεθείς...»

Φαίνεται δεν θ' άντεξε να το συνεχίσει και το άφησε μετέωρο. Ποτέ δεν το συνέχισε. Μια παρομοίωση που δεν μας δίνει το παρομοιαζόμενο.

Ο Σεφέρης, τώρα που ωρίμασε, μπορεί και να συγχωρήσει αλλά δεν μπορεί να ξεχάσει. Στο Ημερολόγιό του της 23ης Οκτωβρίου του '50, πάλι από τη Σμύρνη, σημειώνει: «Α! να σωθεί κανείς από αυτή τη σύσπαση του θανάτου που με κυνηγά τόσες μέρες! Τώρα πια είναι συνηθισμένο πράγμα να μιλάς για τις καταστροφές των πολέμων. Όμως είναι κάτι βαρύτερο να 'χεις μέσα στ' άντερά σου το ξαφνικό ξολοθρεμό ενός ολοζώντανου κόσμου με τους φωτισμούς του, με τους ίσκιους του, με τις τελετές της χαράς και της θλίψης, με το πυκνό δίκτυ της ζωής του. Να 'χεις ακόμα μέσα στ' αυτιά σου το τρίξιμο των αρμών του την ώρα του αφανισμού. Και τ' άσκημα φερσίματα την ώρα εκείνη. Είναι άλλο πράγμα αυτή η μοίρα μέσα στο αίμα σου, που έσμιξε πια, όπως ήταν αναπότρεπτο, με τη μοίρα της σύγχρονης οικουμενικής φρίκης».

Δηλαδή η φρίκη της Μικρασιατικής καταστροφής έσμιξε με τη φρίκη των δύο παγκοσμίων πολέμων του αιώνα μας. Και λίγο παρακάτω σημειώνει στην ίδια καταγραφή: «Και ντρέπεσαι που έχεις όρεξη να ουρλιάξεις πως είναι ένα υπέρογκο ψέμα. Γιατί το ξέρεις πως ο κύκλος δεν έκλεισε, πως οι Ερινύες που εξαπολύθηκαν σε τούτον εδώ τον περιορισμένο και απόμακρο τόπο για τους μεγάλους και τους μικρούς της γης, δεν κοιμούνται, και δε θα τις δεις, μήτε συ μήτε τα παιδιά σου, "γὰς ὑπὸ κεῦθος" ("στα βάθη της γης", δηλ. εξαφανισμένες)».

Φυσικά ο Γιώργος Σεφέρης θα θυμηθεί τη Σμύρνη, τα Βουρλά και τη Σκάλα κάτω και από πολύ πιο ευτυχισμένες στιγμές, όπως όταν, τρία χρόνια πριν από το Νόμπελ, τον τιμούσαν στο Καίμπριτζ με το ανώτατο βραβείο ποίησης.

Γράφει στην Ιωάννα Τσάτσου την 11.6.60: «Ιωάννα μου... λυπήθηκα κατάρδα που δεν ήσουν εκεί... θα σου πω δύο τρία πράγματα που συγκίνησαν εμένα... Η χειρονομία που έκαναν, να μιλήσουν πρώτη φορά στα χρονικά του Πανεπιστημίου Ελληνικά αντί Λατινικά, και τέλος: όταν στεκόμουν εκεί ντυμένος την κόκκινη τήβεννο, μέσα σ' αυτήν την κατανυ-

κτική ατμόσφαιρα και άκουα, ούτε μια στιγμή δε συλλογίστηκα πως με τιμούσαν εμένα, αλλά πως ήταν αυτό που γινότανε μια προσφορά σ' ένα κόσμο που αγάπησα. Αυτή η συγκίνηση κορυφώθηκε όταν τον άκουσα να λέει: «...τῇ δέ οἴους παῖς ἔτ' ὦν ἀλιέων ἢ αὐτουργῶν ἤκουσεν ἐν Σμύρνῃ ἢ που ἐν Κλαζομεναῖς». Το tales heard in boyhood from fishermen or peasants at Smyrna or Clazomenae. Η Σκάλα είχε έρθει ως εδώ. Αυτό ήταν που ένωσα το περισσότερο απ' όλα...».

4. Η μετουσίωση της οδυνηρής εμπειρίας σε ποίηση

Ας δούμε τώρα το τελευταίο και το πιο ενδιαφέρον μέρος του θέματός μας: τη μετουσίωση της οδυνηρής εμπειρίας σε ώριμη ποίηση. Ολόκληρη σχεδόν η ποίησή του, που αναφέρεται υπαινικτικά στη Μικρασιατική καταστροφή, είναι μυθική, στενά συνυφασμένη με την αρχαιοελληνική λογοτεχνική παραγωγή αφομοιωμένη μέσα στο έργο του. Είναι σαφώς κάτι περισσότερο από επίδραση. Ένα μέρος αυτής ακριβώς της ποίησης περιλαμβάνεται στη συλλογή *Μυθιστόρημα* του 1935, όταν ο ποιητής ήταν 35 χρόνων και απείχε από τη Μικρασιατική καταστροφή μόνο 13 χρόνια. Παρά το ότι όλο το *Μυθιστόρημα* σχεδόν αναφέρεται στη Μικρασιατική καταστροφή, ποτέ δεν αναφέρονται ρητά οι λέξεις Μικρά Ασία ή Σμύρνη.

Η εισαγωγή γίνεται χωρίς προειδοποίηση, ξαφνικά στο Η' με αφορμή τη θάλασσα:

«κολυμπώντας στα νερά τούτης της θάλασσας
κι εκείνης της θάλασσας,
χωρίς αφή
χωρίς ανθρώπους
μέσα σε μια πατρίδα που δεν είναι πια δική μας
ούτε δική σας».

Ξανά η θάλασσα και το καράβι της αβαρίας: (ΙΒ' «Μποτίλια στο πέλαγο»):

«Εδώ αράξαμε το καράβι να ματίσουμε τα σπασμένα κουπιά
να πιούμε νερό και να κοιμηθούμε.

Η θάλασσα που μας πίκρανε είναι βαθιά και ανεξερεύνητη
και ξεδιπλώνει μιαν απέραντη γαλήνη [...]

Ξαναμπarkάρουμε με τα σπασμένα μας κουπιά».

Και πάλι η θάλασσα και η μυθική μέθοδος στο ΙΣΤ' («Όνομα δ' Ορέστης»):

«Δεν μπορείς
να ξεφύγεις τη θάλασσα που σε λίκνισε και που γυρεύεις
θάλασσα που δεν μπορείς να βρεις όσο κι αν τρέχεις

όσο κι αν γυρίζεις μπροστά στις μαύρες Ευμενίδες που βαριούνται, χωρίς συγχώρεση».

Και στο ΙΖ' («Αστυάναξ»):

«Οι ελιές με τις ρυτίδες των γονιών μας
τα βράχια με τη γνώση των γονιών μας
και το αίμα του αδερφού μας ζωντανό στο χώμα».

και στο ΙΗ' :

«Ο,τι αγάπησα χάθηκε μαζί με τα σπίτια
που ήταν καινούργια το περασμένο καλοκαίρι
και γκρέμισαν με τον αγέρα του φθινοπώρου».

Αλλά εκεί όπου ο συσχετισμός είναι πολύ πιο έντονος, πάντα με τη μυθική μέθοδο και πάντα με τον τρόπο Β3, είναι η μικρή συλλογή *Γυμνοπαιδία* του 1935, που αποτελείται από δύο ποιήματα, τη «Σαντορίνη» και τις «Μυκήνες». Και πάλι δεν κατονομάζει ρητά τη Μ. Ασία ή τη Σμύρνη. Αλλά ότι αυτό έχει στο νου του, το ανιχνεύουμε στην αντίστοιχη εγγραφή στο Ημερολόγιό του της 6.9.1935, όπου λέει: «Γενιά θυσιασμένη. Γενιά που έχει τη νιότη της ακουμπισμένη σε ένα πόλεμο. Που προσμένει έναν άλλο πόλεμο για την ώριμη της ηλικία. (Ανθρωποι της γενιάς αυτής που ανήκουν σε ένα κράτος μικρό, όπως έγινε η Ελλάδα από το 1922). Γενιά που κληρονόμησε από τον πρώτο πόλεμο μια άγνωστη πριν ανησυχία, το αίσθημα πως κάθε θεμέλιο, ως τα βαθύτερα της ψυχής και του πνεύματος, έχει φαγωθεί, έγινε σκόνη πως όλα είναι έτοιμα να πέσουν σε λίγες στιγμές που μπόρεσε, ύστερα από χρόνια αγωνίας, να αρνηθεί αυτό το συγκλονισμό που ξέρει πως δεν έχει περισσευούμενες δυνάμεις για να ξεπεράσει αυτή την άρνηση, αυτήν την άμυνα, για να φτάσει σε μια θέση — πως δεν έχει τον καιρό ως τον άλλο πόλεμο που έρχεται».

Ευτυχώς εδώ ο Σεφέρης διαψεύδεται. Η Ελλάδα, εκεί που νομίζεις ότι δεν έχει τον καιρό να συνέλθει, εκεί συνέρχεται. Ο Σεφέρης, όπως είδαμε, είναι μελαγχολικός, όχι μόνο ατομικά αλλά και εθνικά απαισιόδοξος. Οι Έλληνες του 1940 τον διέψευσαν μεγαλουργώντας στα βουνά της Αλβανίας.

Στο πρώτο ποίημα της μουσικοχορευτικής συλλογής, τη «Σαντορίνη» (επίτηδες διαλέγει τη Σαντορίνη γιατί είναι σύμβολο της φθοράς και του λιωμένου χρώματος λόγω της έκρηξης του ηφαιστείου), καυτηριάζει και τη στάση των συμμάχων:

«Εδώ βρεθήκαμε γυμνοί κρατώντας
τη ζυγαριά που βάραινε κατά το μέρος
της αδικίας...»

και λίγο πιο κάτω:

«...δρόμος της μοίρας
με το χτύπημα της νέας παλάμης στην ωμοπλάτη».

Αλλά καυτηριάζει και τη στάση των Ελλήνων μοιραίων υπερπατριωτών:

«Φτέρνα της δύναμης θέληση ανίσκιωτη
λογαριασμένη αγάπη...»

Φτέρνα της δύναμης είναι ακριβώς η παρορμητική επίθεση και η ανίσκιωτη θέληση είναι η θέληση χωρίς δισταγμό ή αμφιβολία.

Ήταν σίγουροι ότι έκαναν το σωστό και είχαν ορμήσει σε ένα νέο, μοιραίο λάθος. «Λογαριασμένη αγάπη», δηλαδή οι ίδιοι τη λογάριαζαν αγάπη. Και:

«στον τόπο που σκορπίστηκε που δεν αντέχει
στον τόπο που ήταν κάποτε δικός μας
βουλιάζουν τα νησιά σκουριά και στάχτη».

Αλλά και:

«Βωμοί γκρεμισμένοι
κι οι φίλοι ξεχασμένοι
φύλλα της φοινικιάς στη λάσπη».

Η φοινικιά στην αρχαία γραμματεία ήταν σύμβολο φιλοξενίας. Η εικόνα των φύλλων της φοινικιάς στη λάσπη δείχνει ότι οι τότε Έλληνες δεν μπόρεσαν να υποθάψουν σωστά τους πρόσφυγες.

Και:

«όταν κοιτάξεις γύρω σου και βρίσκεις
κύκλο τα πόδια θερισμένα
κύκλο τα χέρια πεθαμένα
κύκλο τα μάτια σκοτεινά...»

Η επανάληψη σαν επωδός και το «κύκλο» στην αρχή κάθε στίχου, είναι «σαν λυρικός χορός αυστηρού και βαρέος ρυθμού», σαν εξορκισμός του κακού — που όμως δεν έπιασε — απόδειξη η σκληρή δοκιμασία της Κύπρου το 1974 που συνεχίζεται.

Και λίγο πιο κάτω:

«όταν δε μένει πια ούτε να διαλέξεις
το θάνατο που γύρευες δικό σου
ακούγοντας μια κραυγή
ακόμη και του λύκου την κραυγή
το δικίο σου»

Αυτό θυμίζει το γράμμα του στην Ιωάννα Τσάτσου τον Οκτώβρη του 1922, με το οποίο ευχόταν, ανεκπλήρωτα ευτυχώς, να είχε χαθεί και ο ίδιος στο μέτωπο της Μ. Ασίας.

Και φυσικά «βουλιάζει όποιος σηκώνει τις μεγάλες πέτρες», που θα τις ξαναδούμε στο δεύτερο ποίημα της συλλογής, στις «Μυκήνες»:

«Βουλιάζει όποιος σηκώνει τις μεγάλες πέτρες
τούτες τις πέτρες τις εσήκωσα όσο βάσταξα
τούτες τις πέτρες τις αγάπησα όσο βάσταξα
τούτες τις πέτρες, τη μοίρα μου».

Το αποδεικτικό υλικό δεν τελειώνει και θα μπορούσαν να γραφτούν ολόκληρα βιβλία. Θα ήθελα όμως να τελειώσω αυτή μου την εισήγηση με μια -δυσο σκέψεις για τη διαφορά του τόνου φωνής ανάμεσα στον Σεφέρη και άλλους νεοέλληνες ποιητές, όταν μιλούν για την Ελλάδα με τη μυθική μέθοδο. Οι περισσότεροι από τους Έλληνες ποιητές της εποχής εκείνης, στη χειρότερη περίπτωση, ή μασάνε φύλλα δάφνης μεθυσμένοι από τα ίδια τους τα λόγια ή οιστρηλατούνται και, στην καλύτερη περίπτωση, βασιζόμενοι στα επικά κυρίως στοιχεία, θριαμβολογούν και μεγαλοστομούν.

Τον Σεφέρη αντίθετα δεν τον άγγιξαν τόσο τα επικά στοιχεία, όσο τα δραματικά του κλασικού ελληνισμού (και είναι χαρακτηριστικό ότι και από τον Όμηρο τα δραματικά στοιχεία και πρόσωπα ή προσωποεία τον είλκυσαν περισσότερο, ο Οδυσσέας, η Ελένη, ο Ελπήνωρ). Ο τόνος της φωνής του είναι χαμηλός και λυπημένος, σχεδόν μελαγχολικός. Αντιπαραθέτει ψυχικά - βιωματικά τη νεοελληνική κακοδαιμονία προς την προγονική λαμπρότητα και η ποίησή του σε σχέση με τους αρχαίους Έλληνες και τη Μ. Ασία είναι σαν «και διηγώντας τα να κλαίς».

Κάποτε γίνεται ο ίδιος διαχρονικός ελληνισμός γιομάτος σπασμένα μάρμαρα, πεσμένες κολόνες, χαμένες πατρίδες και τραγικότητα ανάμεικτη με μεγαλείο. Είναι γενικά ανεπιτήδευτος και βαθύς, χωρίς στόμφο και ρητορείες, κάποτε δύσκολος με το ελλειπτικό του ύφος και τις λεπτές του αναφορές στα αλλοτινά και στα τωρινά, ιδιαίτερα στην νεοελληνική ιστορική μοίρα. Αντίθετα προς τον Ιρλανδό Οδυσσέα, τον Stephen Dedalus του J. Joyce, που κραυγάζει: «Η ιστορία είναι ένας εφιάλτης από τον οποίο προσπαθώ να ξεφύγω», ο Σεφέρης είναι σαν να ψιθυρίζει: «Η ιστορία είναι ένας εφιάλτης, που προσπαθώ να καταλάβω και να κάνω και τους άλλους να καταλάβουν». Η επίδραση των αρχαίων πάνω του είναι επίδραση ήθους και ύφους, γνώσεων και, προπάντων, γνώσης.

Θέλει πολλή αντίληψη της ουσίας του κλασικού ελληνισμού, ιδιαίτερα του τραγικού και του Ευριπίδειου αγώνα για εξισορρόπηση του πάθους με τον ορθολογισμό, για να γράψει κανείς στιχούς, όπως:

«Είδε τις φλέβες των ανθρώπων

σαν ένα δίχτυ των θεών, όπου μας πιάνουν σαν τ' αγρίμια·

προσπάθησε να το τρυπήσει».

Είδε δηλαδή ο Ευριπίδης τις φλέβες μας, το αίμα μας, τα αισθήματά μας, σαν όργανο της μοίρας με το οποίο μας «συλλαμβάνουν» οι θεοί όπως οι κυνηγοί το θήραμά τους. Αυτό το δίχτυ το μεταφορικό προσπάθησε ο Ευριπίδης να το τρυπήσει, δηλ. προσπάθησε με το διαφωτισμό και τον ορθολογισμό του να αποτρέψει τη μοιραία ανημπόρια της ψυχής και των συναισθημάτων, να κάνει το πνεύμα να νικήσει τα πάθη της ψυχής, για να μας προστατεύσει. ή, όπως μας δίδαξε ο Φρόυντ, να κυριαρχήσει

ο *animus* πάνω στην *anima*. Τόσο, και κυρίως έτσι ένιωσε ο Σεφέρης τους αρχαίους. Και έτσι μετουσίωσε την πικρή εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής σε ώριμη ποίηση. Ωστόσο οι Ερινύες βαριούνται, αλλά δεν ξεχνούν.

* Οι σημειώσεις έχουν ενσωματωθεί στο κείμενο.

SUMMARY

Andreas Panagopoulos, *"Ancient Monuments and Contemporary Sorrow"*. (Seferis, *the Classics and Asia Minor*).

It is hereby argued that the two main issues of Seferis' poetry are the glorious ancient Greek past and the modern Greek historical misfortune; these two topics are skilfully juxtaposed in his verse "ancient monuments and contemporary sorrow" from "The King of Asine" in *Logbook I*. The former issue was masterly pursued through the poetic exploitation of mainly the dramatic elements (persons, personae, themes, conflicts, etc.) of the ancient Greek literature, and the latter through the transformation of his traumatic experience of the Asia Minor Catastrophe and the loss of his own homeland, Smyrna, in 1922 into vigorous lyric poetry.